

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДИДАКТИКИ В ЗАРУБІЖНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті розглядається виникнення дидактики як педагогічної системи в XVII столітті та згадується перше застосування терміну «дидактика». Узагальнено внесок зарубіжних педагогів XVII – XVIII століть в скарбницю прогресивної світової дидактичної думки. Значну увагу приділено першим авторським дидактичним концепціям зазначеного періоду. Висвітлено дидактичні погляди В. Ратке, Я.А. Коменського, Дж. Локка, Ж.Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці.

Ключові слова: дидактика, дидактичні погляди, спосіб навчання, метод навчання, зміст освіти, програма освіти, вікова періодизація, дидактична концепція.

В статье рассматривается возникновение дидактики как педагогической системы в XVII веке и упоминается первое использование термина «дидактика». Обобщен вклад зарубежных педагогов XVII – XVIII столетий в сокровищницу прогрессивной мировой дидактической мысли. Значительное внимание уделено первым авторским дидактическим концепциям обозначенного периода. Освещены дидактические взгляды В.Ратке, Я.А. Коменского, Дж. Локка, Ж.Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцци.

Ключевые слова: дидактика, дидактические взгляды, способ обучения, метод обучения, программа обучения, возрастная периодизация, дидактическая концепция.

The article deals with the rise of didactics as pedagogical system in the XVII-th century. The first usage of the term “didactics” is mentioned. Endowment of the XVII – XVIII centuries the foreign educational specialists to the progressive world didactical thought is summarized. Considerable attention is paid to the first authors’ didactical conceptions. The article shows V. Ratke’s, Y.A. Komensky’s, J. Locke’s, J.J. Rousseau’s, J.H. Pestalozzi’s didactical thoughts.

Key words: didactics, didactical thoughts, way of teaching, method of teaching, educational program, division into periods according to the age, didactical conception.

Постановка проблеми. Всебічним вивченням особливостей цілеспрямованого та систематичного процесу освіти та навчання нового покоління займається спеціальна педагогічна наука, що склалася в процесі еволюції людської цивілізації – дидактика. Відомо, що розвиток суспільства завжди просувався одночасно з генезисом освіти. І хоча людство здавна передавало й удосконалювало свій досвід від покоління до покоління, однак виникнення системи освіти, а потім й науки, яка б її розглядала, відбулося порівняно недавно в історії людства. Протягом століть мислителі та педагоги розробляли різноманітні питання навчання та освіти, аналізували проблеми, що існували в навчанні дітей, та висували власні дидактичні думки, концепції.

Осмислення прогресивних дидактичних ідей з позиції сьогодення: помилок та здобутків попередніх поколінь є «передумовою всебічного розуміння дослідниками нових проблем, що постали перед педагогічною наукою і практикою у зв'язку зі створенням національної системи освіти», – зазначається в «Основних напрямках наукових досліджень з педагогіки і психології України» [5, с. 9].

Аналіз наукових досліджень свідчить, що різні проблеми сучасної дидактики ретельно вивчали А. Алексюк (дидактика вищої школи), В. Бондар (загальні методолого-теоритичні питання), В. Буряк (організація самостійної роботи учнів), В. Євдокимов (наочність у навчанні), Б. Коротяєв (проблеми класифікації методів навчання, розвиток творчої активності учнів), В. Лозова (проблемне навчання), О. Савченко (формування інтелектуальних умінь школярів, розвиток активності, самостійності й творчості учнів) та ін. Зазначені вчені зверталися й до періоду становлення та розвитку дидактичної науки, однак не узагальнювали дидактичні ідеї та концепції навчання зарубіжних педагогів-просвітителів XVII – XVIII століть.

Мета статті. На основі аналізу наукової літератури узагальнити внесок зарубіжних педагогів XVII – XVIII століть у становлення та розвиток дидактики як педагогічної системи.

Виклад основного матеріалу. Слово «дидактика» має грецьке походження (*didaktikos* – повчаючий; такий, що відноситься до навчання).

Відомо, що вперше даний термін був використаний у 1613 р. та пов'язаний з німецьким мовознавцем та педагогом Вольфгангом Ратке (1571-1635), який іменував свій курс у педагогічній семінарії «Дидактикою», а себе називав «дидактом» [2, с.184]. Вивчаючи діяльність свого співвітчизника, Крістоф Хельвег та Йохим Онг підготували працю «Короткий звіт з дидактики, або Мистецтво навчання Ратихія» (*Kurzer Bericht von der Didactica, oder Lehrkunst Wolfgangi Ratichii*). Аналізуючи дану роботу, можна дійти висновку, що В.Ратке сповідував природовідповідальність у навчанні, однак не приділяв значної уваги активності учнів, натомість будував своє мистецтво викладати майже виключно на лекційних формах проведення занять. Використовуючи засоби наочності та керуючись іншими правилами навчання, котрі були сформульовані ним, В. Ратке вів викладання від абстрактного до конкретного [9, с.15]. У зазначеній праці представлені також цінні ідеї щодо вивчення рідної мови. Додамо, що педагог був прихильником навчання рідною мовою та без примушення, до того ж він вважав недостатні успіхи учнів недоліками викладання. В. Ратке запропонував цілісну систему навчальних дисциплін у середній школі з викладанням на рідній мові. Праця В. Ратке сприяла широкому розповсюдженню середньої освіти, стверджує В. Рижов [7, с.4]. Підкреслимо вслід за Б. Єсиповим, Ч. Куписевичем, В. Сітаровим та ін., що В. Ратке розглядав дидактику як мистецтво викладання, тобто практичне вміння.

Видатному чеському педагогу Яну Амосу Коменському (1592-1670) ми завдячуємо заснуванням дидактики як педагогічної системи та введенням терміну «дидактика» в широке застосування. Його славетна праця «Велика дидактика, що представляє універсальне мистецтво навчання всіх усьому» (*Didactica magna universal omnes omnia docendi artificium exhibens*), яка була написана в 1632 р. та опублікована в 1657 р. в Амстердамі, стала першою фундаментальною роботою по теорії навчання. На відміну від В. Ратке, Я. Коменський тлумачив дидактику не тільки як мистецтво навчання, але й як мистецтво виховання, яке, за Я. Коменським, є необхідною умовою «формування вдачі та напрямів всебічної моральності». Так, у вказаній праці чеський педагог визначив дидактику як «універсальне мистецтво всіх учити всьому, і при тому вчити з вірним успіхом, так, щоб не могло бути невдач, щоб ні в учнів, ні в тих, хто вчить, не було нудьги, щоб навчання проходило з радістю, вчити ґрунтовно, не поверхнево, не для форми, а просуваючи учнів до

істинної науки, вчити добрим звичаям і глибокому внутрішньому благочестю» [3, с. 208].

Педагогічні ідеї, викладені в працях Яна Амоса Коменського отримали особливого значення для історії розвитку дидактики. Невипадково болгарський філософ і педагог І. Марєв, який умовно поділив історію розвитку дидактичної науки на три стадії, позначив початок другої стадії еволюції дидактики ім'ям саме цього педагога [4, с. 19-21], адже, по-різному оцінюючи його велич, всі педагоги як минулого, так і сучасності відмічають його вплив на розвиток педагогічної (зокрема, дидактичної) думки та школи у всьому світі, а його багату педагогічну спадщину справедливо вважають цінним внеском у скарбницю прогресивної світової педагогічної думки.

Я.А. Коменський, за образним висловом відомого педагога історикознавця Д. Лордкіпанідзе – «загальнолюдське явище». Як вже зазначалося вище, він був першим, хто розробив дидактику як педагогічну систему з чітким розумінням предмету дослідження. Завдяки Я.А. Коменському дидактика відділилася від філософії і оформилася в самостійну науку. Внесок геніального чеського педагога неможливо переоцінити. Так, у своїх роботах: «Велика дидактика», «Материнська школа», «Загальна порада про виправлення справ людських», «Світ чуттєвих речей у малюнках» (першій ілюстрованій книзі для дітей) тощо, педагог

- узагальнив наявний досвід використання елементів класно-урочної системи навчання та розробив струнку наукову теорію цієї системи, яка достатньо швидко розповсюдилася по всьому світу та існує й донині;

- встановив та обґрунтував дидактичні принципи, що є актуальними й у сучасній школі. Серед введених Я.А. Коменським принципів відмітимо принцип природовідповідності (котрий став аксіомою педагогічної науки), принцип наочності (який отримав назву золотого правила дидактики), свідомості, систематичності, послідовності, посильності, міцності, врахування індивідуальних та вікових особливостей;

- висунув та теоретично обґрунтував низку правил навчання (від конкретного до абстрактного, від поодинокого до загального, від простого до складного, від більш відомого до менш відомого), які й зараз слугують основою дидактики молодшої школи;

- розробив вікову періодизацію та відповідну їй систему освіти, яка будувалася на принципі спадкоємності, розкривала для суспільства потенції освіти, які його перетворюють та послужила провісником сучасної загальної освітньої системи;

- прояснив та обґрунтував сутність процесу навчання, безліч питань змісту, методів, засобів та організаційних форм навчання, вибір яких залежить від вікових періодів учнів (наприклад, за Я.А. Коменським, дитинство – від 0 до 6 років – фізичний розвиток дитини та розвиток зовнішніх почуттів і уявлень про оточуючий світ – проходить у материнській школі; отрочтво – від 6 до 12 років – розвиток мови, вміння читати, писати, рахувати, вимірювати, знання катехізису, співи – протікає в елементарній шестирічній школі ; юнацтво – від 12 до 16 років – ознайомлення з сімома вільними мистецтвами, фізикою, історією, географією, етикою, латинською, грецькою, рідною та новими мовами, з ремеслами здійснюється в середній шестирічній школі для дітей, котрі виявили розумові здібності; змужнілість – від 16 до 18 років – навчання в університеті);

- розкрив значення методів навчання, розглядаючи їх багатоаспектність, віддавав перевагу тим, що сприяли активності учнів, в основі яких лежить моторно-рухова діяльність (переказ, письмо, зображення, малювання, гра, змагання, діалог, бесіда тощо);

- розробив методи навчання мовам та наукам, застосування яких підвищило успішність навчання;

- створив перші в світі підручники для дітей, котрі були перекладені на багато мов та перевидавалися багаторазово;

- обґрунтував необхідність загального навчання на рідній мові.

Отже, аналізуючи наукову літературу, в якій досліджується життя та творчість Я.А. Коменського [1; 2; 6; 7; 8; 9], робимо висновок про те, що за своєю суттю педагогічна спадщина видатного педагога-гуманіста стала, з одного боку, унікальним підсумком розвитку дидактичної теорії та практики попередньої історії людської цивілізації, адже увібрала в себе найкращі дидактичні ідеї Античності та Відродження, а з іншого боку визначила цілі та завдання освіти для Нового часу. Крім того, на протязі наступних століть після появи «Великої дидактики» Я. Коменського, відмічає вітчизняний науковець В. Лозова, майже в усьому світі (крім Англії, США та Франції, де проблемами

навчання займається педагогічна психологія) в педагогічній науці стала загальноприйнятою детермінація «дидактики» як теорії навчання, частини педагогіки [4, с. 184].

Неможна не зазначити також, що дидактичні положення Я.А. Коменського виявилися дуже життєздатними й отримали розвиток у працях педагогів та мислителів XVIII – XIX століть. Так, поява перших авторських дидактичних концепцій у кінці XVII – XVIII століттях залишила помітний слід у науковій педагогічній скарбниці. Педагоги-просвітителі та видатні мислителі свого часу: англійський філософ і педагог Джон Локк (1632-1704), французький просвітитель Жан Жак Руссо (1712-1778), швейцарський педагог-гуманіст Йоганн Генріх Песталоцці (1746-1827) створили свої авторські дидактичні теорії, в яких процес навчання розглядався як утілення на практиці теоретичних положень автора та орієнтувався на реалізацію запропонованих автором методів навчання й виховання.

Наприклад, Дж. Локк відзначився розробкою емпірико-сенсуалістичної концепції освіти або концепції «виховання джентльмена», тобто ділової людини нової епохи. Зазначена теорія багато в чому визначила новації, що сталися в сфері освіти в епоху Просвітництва. Сутність даної дидактичної моделі, яка була викладена в програмній праці «Досвід про людський розум», полягала в поєднанні традиційної та новаційної освіти на основі свідомості та самостійності індивіда в набутті певних пізнавальних відомостей. Дж. Локк підкреслював цілісність процесу виховання й навчання, спираючись на єдність фізичного та розумового розвитку дитини, усвідомлення цінності зміни фізичної та інтелектуальної праці у навчанні. У визначенні змісту освіти, педагог був прихильником прагматизму, розглядаючи необхідність ранньої професійної підготовки та вважаючи, що вивчати треба корисні для життя предмети: мови, географію, математику, законодавство, бухгалтерію. На основі авторитарної дидактичної моделі, Дж. Локк визнавав гуманне ставлення до дитини, яку потрібно поважати, враховуючи її вікові та індивідуальні особливості, прагнення до саморозвитку, активності й самостійності [2, с. 185; 6, с. 282-284; 8, с. 108-110].

Перелічені положення освітньої теорії «виховання джентльмена» були покладені в основу розробки дидактичних теорій інших мислителів і педагогів XVIII століття. Так, Ж.Ж. Руссо створив концепцію «природного» та вільного виховання й активного розвитку дитини, що спиралася на її потреби та

безпосередні запити й стала уособленням доби Просвітництва. Оригінальна система поглядів на виховання, навчання та розвиток підростаючого покоління була запропонована автором у його романі «Еміль, або про виховання». Хоча більшість теорії Ж.Ж. Руссо присвячена проблемам виховання, однак не можна не відмітити нестандартних підходів її автора до організації процесу освіти. Наприклад, поділяючи погляди Дж. Локка про поєднання розумової та фізичної діяльності й про корисність знань, які діти отримують під час навчання, він, на відміну від англійського філософа і педагога, вважав, що процес навчання повинен починатися не раніше, ніж у 12 років – найбільш підходящий, на думку французького просвітителя, вік. Виступаючи проти перевантаження дітей, яке позбавляє їх радості життя, Ж.Ж. Руссо бачив особливість процесу навчання в тому, щоб дитина відчувала себе дослідником і сама потребувала необхідну їй для дослідження інформацію. Подібним шляхом, розвиваючи природні здібності, нахили та інтереси дитини, накопичуючи й збагачуючи її особистий досвід, автор сподівався отримати всебічний розвиток індивідуальності дитини, проте він, на жаль, недооцінював ролі наукових знань у становленні людини. Таким чином, Ж.Ж. Руссо заклав основи гуманістичної демократично орієнтованої педоцентричної дидактичної системи [1, с.13-14; 2, с.185; 6, с. 284-286; 8, с. 112-114].

Своєрідним дидактичним явищем стала і теорія «елементарної освіти» Й.Г. Песталоцці, яка включала розумову, моральну, фізичну й трудову освіту, що здійснювалася в міцному зв'язку та взаємозв'язку й забезпечувала гармонійний розвиток особистості. Дана концепція була розроблена, обґрунтована та втілена в життя педагогом на основі ідеї розвивального навчання. В системі його дидактичних поглядів науковці [6; 7] виділяють чотири головні компоненти: сприйняття предметів, формування чітких уявлень про ці предмети (кількість, форма), співвідношення предметів і виникнення понять, назва предметів та розвиток мовлення, котрі й стали підґрунтям теорії «елементарної освіти». Як і дидактичні моделі вищеназваних мислителів та педагогів-просвітителів, вона була орієнтована не лише на вимоги соціуму, а й на внутрішні потреби, індивідуальні особливості та розвиток природних сил самої дитини, але, на відміну від попередників, вона передбачала комплексне поєднання науки й культури для освіти широких верст населення. Подібно до Дж. Локка та Ж.Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці визнавав міцний зв'язок освіти з життям, але спирався при цьому на природовідповідність, розглядаючи її як

відповідність дій учителя природі учня. Поєднання фізичної та розумової діяльності, він націлював на виховання дитини. Розробляючи методику початкової освіти, швейцарський педагог прагнув формувати у дітей здібності до досліджень та міркувань, розвиваючи при цьому пам'ять, мовлення та мислення. Процес навчання педагог спрямовував на розвиток розумових інтелектуальних здібностей дитини. Ідея Й.Г.Песталоцці про розвиток розумових здібностей під час навчання сьогодні вважається «прапором передової педагогічної думки» [18, с. 8], не випадково К. Ушинський охарактеризував її як «велике відкриття Й. Песталоцці».

Додамо також, що уточнення та обґрунтування в роботі педагога набув принцип наочності, який Й.Г.Песталоцці розумів як приближення до елементарного. До того ж, швейцарський педагог довів необхідність вивчати психіку дитини з дидактичною метою. Дидактична теорія видатного педагога, як свідчить аналіз його творчої спадщини, дала поштовх до подальшого розвитку не тільки дидактики, але й психології та стала моделлю розвиваючого навчання [1, с.14-16; 2, с. 185-186; 6, с. 288; 7, с. 20; 8, с. 114-116].

Таблиця 1

Авторські дидактичні концепції

Автор та його програмна праця	Дидактична концепція	Сутність дидактичної концепції
Дж.Локк «Досвід про людський розум	Емпірико-сенсуалістична концепція або концепція «виховання джентльмена»	Авторитарна дидактична модель. Зміст навчання – прагматична суміш традицій і новацій : світського виховання (фехтування, танці, верхова їзда) й практичного «ділового» навчання (право, бухгалтерія, етика, історія, стенографія, природничі дисципліни). Основний метод навчання – натиск на самостійність та свідомість .
Ж.Ж.Руссо «Еміль або про виховання»	Концепція «природного» та вільного виховання та розвитку	Гуманістична педоцентрична дидактична модель. Зміст навчання – прагматична, природничо-наукова освіта : географія, хімія, фізика, біологія. Основний метод навчання – дослідницький .

Й.Г.Песталоцці «Дозвілля самітника», «Лінгард та Гертруда»	Теорія «елементарної освіти»	Модель розвиваючого навчання . Зміст початкової освіти – гармонійне поєднання розумової (письмо, арифметика, елементарні відомості з геометрії та географії), моральної (музика), фізичної (гімнастика), трудової освіти . Основні методи навчання – активна пізнавальна діяльність .
--	------------------------------	---

Отже, в період Просвітництва в системі освіти відбувалися значні зміни. Зазначені педагоги здійснили вагомий внесок у становлення та розвиток дидактики (див. табл.). Аналіз таблиці свідчить, що, по-перше, педагоги та мислителі епохи прагнули удосконалити процес освіти, розробляючи власні дидактичні концепції; по-друге, авторські дидактичні теорії не були схожими за своєю сутністю (авторитарна модель, педоцентрична модель, модель розвиваючого навчання), але мали спільні риси: гуманне ставлення до дитини, усвідомлення вимог її природи, визнання цінності освіти, активне поєднання розумової та трудової діяльності, орієнтацію на зв'язок навчання з життям і необхідність розвивати школу шляхом її наближення до соціальних умов, що змінюються; по-третє, намагаючись по-різному визначити нові підходи до навчання, новий зміст освіти, зазначені педагоги визнавали переваги активних методів навчання та сходилися у критиці схоластичної освітньої системи; по-четверте, з'явилися педагоги, які намагалися покращити загальний стан освіти не лише завдяки пошукам нових підходів до освіти та методів викладання, але й за рахунок розширення його застосування (навчання широких верст населення).

Зміни, що відбувалися в системі освіти Європи не залишали байдужими й українських просвітителів. Наприклад, українську дидактичну традицію збагатив український філософ і просвітитель Григорій Савич Сковорода (1722 – 1794). Будучи прихильником гуманізму в освіті, в своїй педагогічній діяльності він керувався ідеєю природовідповідності, яку називав «сродністю» та розумів як необхідність враховувати природні особливості дитини під час її виховання й освіти. Природні нахили і здібності учнів потрібно розвивати, на його думку, шляхом вправ та цілеспрямованої діяльності. Український просвітитель наполягав на збудженні у дітей у ранньому віці прагнення до знань та

приученні дитини до розумової праці. Під час навчання, він вимагав дотримуватися вікових особливостей дітей, радив викладати знання доступно, ясно і чітко, щоб діти розуміли та мали можливість осмислити матеріал. Обстоював ідею наочності в навчанні. Сповідуючи народність та демократизм в освіті, Г.С.Сковорода вимагав загальнодоступної, безкоштовної освіти для народу, однокової для чоловіків та для жінок [2, с. 185; 6, с. 324-325 та ін.].

Узагальнення результатів дослідження та аналіз наукової літератури дозволяють зробити **висновки** про те, що зазначені зарубіжні педагоги XVII – XVIII століть розуміли необхідність ідеї організації навчання дітей; вони здійснили вагомий внесок у становлення та розробку теорії навчання, який полягав у створенні концепцій навчання; всі вони визначили моделі навчання, обґрунтували зміст освіти та висунули основні методи навчання.

Перспективами подальшої розвідки можна вважати вивчення дидактичних поглядів інших педагогів-мислителів, зазначеного періоду.

Література

1. Данилов М.А., Есипов Б.П. Дидактика / Под общ.ред. Б.П. Есипова. – М., 1957. – 519 с.
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Коменский Я.А. Великая дидактика. Избр. пед. соч. / Я.А. Коменский. – М., 1982. – Т. 1.
4. Марев И. Методологические основы дидактики / И. Марев. – М., 1987. – 221 с.
5. Основні напрями наукових досліджень з педагогіки і психології // Педагогіка і психологія. – № 1. – 1994. – С. 5-33.
6. Педагогіка: навчальний посібник. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2001. – 357 с.
7. Рыжов В.Н. Дидактика: учеб. пособие для студентов пед. колледжей и лицеев / В.Н. Рыжов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 318 с.
8. Ситаров В.А. Дидактика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
9. Хуторской А.В. Современная дидактика : учебник для вузов / А.В. Хуторской. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.